

Türkiye -Türk Cumhuriyetleri Dış Ticaret İlişkilerine Genel Bir Bakış

Sibel GÜLSE BAL^a & Rüştü YAYAR^b & Osman KARKACIER^c

Özet

1991 yılında bağımsızlıklarını kazanan Türk Cumhuriyetleri dünya ile ekonomik bağlar kurma arayışına girmişlerdir. Bağımsızlığına kavuşan 12 ülkeden; kökü, dili, dini ve kültürü bir veya birbirine çok yakın beş ülkenin Türkiye'ye olan yakınlığı farklıdır. Türk Cumhuriyetleri, *Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan*'ın oluşturduğu Türk Dili konuşan beş ülkeden oluşmaktadır. Bu ülkeler bağımsızlıktan sonraki sorunlarını, çeşitli bağlarının bulunduğu Türkiye aracılığıyla aşmayı uygun görmüşlerdir. Bu durum, Türkiye'yi diğer ülkelere göre ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir.

Türk Cumhuriyetleri sahip oldukları üretim imkânları ile ham petrol, doğal gaz ve endüstriyel hammaddelerin ihracatçısı iken, başta temel besin maddeleri olmak üzere tüketim mallarının ithalatçısı konumundadırlar. Türkiye ile ekonomileri, üretim yapıları, ihracat ve ithalat talepleri kıyaslandığında büyük bir işbirliği potansiyeli bulunduğu ve birbirlerini tamamladıkları görülmektedir. Türkiye sahip olduğu nitelikli insan gücü, teknolojik bilgi birikimi, uluslararası ilişkilerdeki tecrübesiyle Türk Cumhuriyetlerine çeşitli alanlarda fayda sağlayacak yetkinliktedir.

Çalışmada, ekonomilerini yeniden kurma, dünya ile ekonomik bağlarını güçlendirme sürecindeki beş ülkenin bağımsızlıktan bugüne dönüşüm sürecinde (1994–2008) Türkiye ile dış ticaretleri değerlendirilmeye çalışılmıştır. Türkiye ile ticari ilişkilerin gelişimi, sektörlere göre ithalat ve ihracata ilişkin zaman serileri yüzde dağılımlar ve indekslerle analiz edilmiş, gelecekteki ticari ilişkilerin daha düzgün ve problemsiz bir düzeyde gelişmesi için öngörülerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk Cumhuriyetleri, Türkiye, Dış Ticaret

A General View of Turkey-Turkic Republics Foreign Trade Relations

Abstract

Turkic Republics, which won their independence in 1991, has been seeking to establish economic links with the world. These Republics are Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan. Of the 12 countries that won their

^a Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, sgulse@gop.edu.tr, Tokat.

^b Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, ryayar@gop.edu.tr, Tokat.

^c Prof. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, oskar@gop.edu.tr, Tokat.

independence, these five countries, whose ethnic origin, language, religion and culture are very similar, has a unique relations with Turkey. They wanted to overcome various problems after their independence with the help of Turkey with which they had various links. This situation made Turkey a privileged country among others.

While Turkic Republics are exporters of crude oil, natural gas and industrial raw materials, they import various consumption goods especially food. Compared to Turkey in terms of their production structures, export and import demands, it can be seen that Turkey and these countries complement each other and have a potential for a large trade volume. Turkey, with its qualified human resources, know-how level and experience in international relationships, has the competency for providing Turkic Republics with some advantages in various areas.

In this study, foreign trade relations with Turkey of Turkic Republics, in the process of reestablishing their economies and their links with the world, in the transformation period starting from their independence to today have been evaluated. Development of trade relations has been analyzed via time series of exports and imports in different sectors, percent distributions and indices. Some suggestions were made regarding the development of future trade relations in a better and smooth way.

Key words: Turkic Republics, Turkey, Foreign Trade

1. Giriş

1991 yılında S.S.C.B.'nin dağılmasının ardından da diğer cumhuriyetler gibi, Türk Cumhuriyetleri de bağımsızlıklarını kazanarak dış dünya ile ekonomik bağlar kurma arayışına girmişlerdir.

Türk cumhuriyetleri Sovyetler Birliğinin hammadde ve tarımsal deposu olarak görülmüş ve bu politikaların doğal bir sonucu olarak, sanayileşme açısından bölgenin geri kalmış coğrafyasını oluşturmuşlardır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (S.S.C.B) döneminde Türk Cumhuriyetleri başta petrol ve doğalgaz olmak üzere çok büyük yeraltı kaynaklarına sahip olmalarına, geniş ve verimli tarım arazilerinin bulunmasına, iş gücü problemi yaşamamalarına ve doğudan batıya ticari ulaşım yolları üzerinde yer almalarına rağmen sadece coğrafi birer birim olarak değerlendirilmişlerdir. Türk Cumhuriyetleri, birliğe işlenmemiş tarım ürünleri sağlayan, çıkarılan yeraltı zenginlikleri ve elde edilen hammaddeleri işleyecek tesisleri bulunmadığı için bu potansiyeli olduğu gibi Rusya'ya aktarmaktadır. Mevcut olan fakat rasyonel üretim gerçekleştiremeyen tesislerinde kendi insan kaynaklarını sadece vasıfsız iş gücü olarak

değerlendiren, yönetim ve üst düzey kadrolarında Rusların yer aldığı birlik üyesi cumhuriyetler olarak görülmüşlerdir (Turan, 2002: 2).

Dönüşüm süreci merkezî plânlama ağırlıklı sosyalist bir ekonomiden serbest piyasa ekonomisine geçme çabası içinde bulunan Türk Cumhuriyetleri için sadece ekonomik anlam taşımamakta; ulusal ekonomiyi inşa süreci, bağımsız devlet olmanın gerektirdiği ekonomik kaynakların kontrolü, ülke ekonomisinin idaresine sahip çıkma gibi zor ve aynı derecede öncelikli bir başka süreci de içermekteydi. Bu durumun doğal sonucu ise, başa çıkılması gereken sorunların boyutlarının ve ağırlığının katlanarak artması şeklinde ortaya çıkmıştır (DPT, 1995:3).

Piyasa ekonomisine geçişin kolay ve çabuk olacağı düşünülmekteydi. Beklenenin aksine dönüşümün hiç de kolay ve çabuk olmadığı, geçen on sekiz yıllık sürede açık bir şekilde görülmüştür.

Çalışmada, ekonomilerini yeniden kurma, dünya ile ekonomik bağlarını güçlendirme sürecindeki kökü, dili, dini, kültürü ile birbirine ve Türkiye'ye çok yakın beş bağımsız ülkenin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) bağımsızlıktan sonraki süreçte, (1994–2008) döneminde Türkiye ile arasında gerçekleşen dış ticaret değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın en zor kısmı veri bulma aşamasıdır. Özellikle Türk Cumhuriyetlerine ilişkin kaynak ve veri bulmada güçlükler yaşanmıştır.

2. Türk Cumhuriyetleri'nin Sosyo-Ekonomik Durumu

Türk Cumhuriyetleri bugünkü üretim imkânları dikkate alındığında, büyük imkânlara sahip oldukları ham petrol, doğal gaz, endüstriyel hammaddeler yanında sınırlı sayıda sanayi ürünleri ihraç edebilecek durumda iken başta temel besin maddeleri olmak üzere genel olarak tüketim malları ithal etmek zorundadırlar (Akdiş, 2002:1;Alagöz vd., 2004:3).

Beş Türk Cumhuriyeti ve Türkiye'nin temel sosyo-ekonomik göstergeleri Çizelge1'de verilmiştir. Mevcut durum, sosyal ve ekonomik büyüklükler açısından Çizelge ülkeler itibariyle değerlendirilirse;

Çizelge 1. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri'nin Temel Göstergeleri

Resmi Adı	Türkiye Cumhuriyeti	Azerbaycan Cumhuriyeti	Kazakistan Cumhuriyeti	Özbekistan Cumhuriyeti	Türkmenistan Cumhuriyeti	Kırgız Cumhuriyeti
Yönetim Biçimi	Cumhuriyet	Cumhuriyet	Cumhuriyet	Başkanlık Sistemi	Başkanlık Sistemi	Cumhuriyet
Resmi Dili	Türkçe	Türkçe	Kazakça(Rusça)	Özbekçe (Rusça)	Türkmençe	Kırgızca
Başkenti	Ankara	Bakü	Astana	Taşkent	Aşkabat	Bişkek
Yüzölçümü	780 000 km ²	86 600 km ²	2 717 300 km ²	448 900 km ²	488 000 km ²	198 500 km ²
Nüfusu	69.659.000	8.670.000 ^a	15.553.000 ^a	27.190.000	5.269.000 ^a	5.311.000 ^a
Para Birimi	Lira	Manat	Tenge	Sum	Manat	Som
GSYİH	729443	46378	132229	27918	20354	5049
GSYİH'nin Sektörel Dağılımı ^b	T S H	T S H	T S H	T S H	T S H	T S H
	12 23 65	10 62 28	7 39 54	28 29 43	20 41 39	38 25 37
Kişi Başına Gelir	10472	5349 ^a	8502 ^a	1027	3863 ^a	951 ^a
Enflasyon Oranı	% 10,06	% 15,4	% 9,47	% 14,45	% 11,99	% 20,06
İhracat (Milyon \$)	131975	31500 ^a	71184	10360 ^a	10780 ^a	1642
İthalat (Milyon \$)	201960	7200 ^a	37889	5260 ^a	4680 ^a	4058

Kaynak: DTM, 2007; IMF, 2009; TÜİK 2009; FAO, 2009.

^a IMF tarafından tahmin edilmiştir. ^b 2006 Yılı rakamlarına göre dağılımdır.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1991 yılında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan, planlı ekonomiden pazar ekonomisine geçiş sürecinde Ermenistan'la olan savaşın da etkisiyle ciddi sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Bağımsızlığının ilk yıllarında makro ekonomik dengelerinde ciddi bozulmalar meydana gelen ülkenin milli geliri düşmüş ve enflasyon oranı yüksek rakamlara ulaşmıştır. Bütün bunların sonucunda 1991–1994 döneminde GSYİH'si % 58 oranında küçülen Azerbaycan ekonomisi, 1994'teki ateşkesten sonra bir toparlanma sürecine girmiş ve yaşadığı ekonomik sıkıntıları atlattığı başarılmıştır (Şekerci, 2007).

Alınan önlemler neticesinde, GSYİH'nin reel seviyesi 1996 yılında, 1988 yılından beri ilk defa (% 1,3) artmıştır. 1996–2005 yılları arasında GSYİH' deki artış % 367,6 (yıllık ortalama % 12) olmuştur. Azerbaycan ekonomisinde 1996 yılından itibaren başlayan büyüme 2007 yılında da artan bir hızla sürmüştür. GSYİH bu dönemde % 25 artarak 25,2 milyar Manat'a (29,3 milyar \$'a) yükselmiştir. GSYİH' da sanayinin payı % 59,2 tarımın % 6,2 ve diğer sahaların payı % 34,6 olmuştur. Kişi başına düşen milli hâsıla % 23,6 artarak 3.473,9 \$'a yükselmiştir. Yine bu dönemde bir işçinin ortalama aylık ücreti % 42 artarak 248,8 \$'a yükselmiş, yıllık enflasyon oranı ise % 16,7 olmuştur. Enflasyon, 2007 yılında özellikle gıda ürünlerinde kendini göstermiş; gıda ürünleri, içki ve tütün fiyatlarında % 16,2, gıda ürünleri dışındaki mal ve hizmetlerde ise % 10,5–25,3 arasında artış olmuştur (Anonim, 2008a).

Azerbaycan'da 2000–2005 döneminde GSYİH'nın ekonomik sektörlere göre dağılımı incelendiğinde GSYİH'nın % 10'u tarım sektörüne, % 62'i sanayi sektörüne, % 28'i hizmetler sektörüne aittir. Kişi başına gelir 1.586 dolardır (Çizelge 1).

Kazakistan, Azerbaycan gibi büyük petrol rezervlerine, mineral ve metal, petrol ve doğal kaynaklarına da sahiptir. Sanayisi makine imalatına dayalıdır. Ekonominin yeniden yapılandırılması ve 1993 yılında ulusal para birimi Tenge'nin tedavüle sürülmesiyle bağımsız bir ekonomik gelişme yolunda ilerleme çabaları 1996 yılından itibaren sonuç vermeye başlamış Kazakistan bağımsızlık tarihinde ilk defa büyümeye geçmiştir (Hatipoğlu, 2007:2)

Kazakistan, sahip olduğu ekonomik kaynaklar itibarıyla, Orta Asya ve Türk Cumhuriyetleri içerisinde en yüksek kişi başı GSYİH ve aylık ücretlere sahip ülkedir. Ülkenin sahip olduğu zengin maden, metal, mineral, doğalgaz ve petrol kaynaklarından çıkan ham maddelerin uluslararası piyasa fiyatlarının son yıllarda giderek yükselmesi Kazakistan'ın geleceğine daha güvenle bakılmasını sağlamaktadır. Kazakistan, Türk sermayesinin dünyada en fazla yatırım yaptığı 5. ülke olarak, Türk iş adamlarının ticaretten, müteahhitlik hizmetlerine kadar pek çok alanda aktif olarak faaliyette bulunduğu önemli bir pazar konumundadır. Gelecek yıllarda, Kazakistan ekonomisindeki gelişmeler ve oluşan sermaye birikimi sayesinde Kazakistan ve Türkiye'deki iş adamları arasındaki işbirliği imkânlarının artarak devam edeceği açıktır (Anonim, 2007).

Kazakistan, Rusya Federasyonu'ndan sonra BDT ülkeleri arasında en büyük yüzölçümüne sahiptir. Kazakistan'da 2000–2005 döneminde GSYİH'nın ekonomik sektörlere göre dağılımı incelendiğinde GSYİH'nın % 7'si tarım sektörüne, % 39'u sanayi sektörüne, % 54'ü hizmetler sektörüne aittir. Kişi başına gelir 4.969 dolardır (Çizelge 1).

Özbekistan, BDT ülkeleri içinde yapısını en az değiştiren, reformların en yavaş ilerlediği ülkedir. Özbekistan'da 2007 yılı itibarıyla GSYİH'nın ekonomik sektörlere göre dağılımı incelendiğinde; GSYİH'nın % 21,7'si tarım sektörüne, % 24'ü sanayi sektörüne, % 39,3'ü hizmetler sektörüne geriye kalan % 15'lik kısım ise inşaat sektörüne ve vergi gelirlerine aittir (Anonim, 2008b).

Özbekistan pamuk üretimi Sovyetler Birliğinin % 50'lik ihtiyacını karşılamaktadır. Et, süt, yumurta yönünden de aynıdır. Ülke, ipek üretimi ve meyvecilikte ileridir. Ülkenin büyük bölümünü kaplayan Kızıl Kum Çölü'nün zengin doğal gaz, altın ve uranyum yataklarına sahip olduğu bilinmektedir.

Özbekistan'ın sahip olduğu yıllık 100 ton kapasiteli altın madeni miktarı dünyadaki en büyük altın ocaklarının üretiminden çok fazladır. Ayrıca Özbekistan'da stratejik bir madde olduğu için miktarı tam belirtilmeyen ve işletilmekte olan Uranyum yatakları da bulunmaktadır (Uludağ ve Memedov, 1992:307;DPT, 1995:158).

Kırgızistan'ın, 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla, özel tüketiminde düşüş görülmüş ve kamu harcamaları artmıştır. Bunun sonucunda 1991–1995 döneminde GSYİH 1990'daki seviyesinin yarısına inmiştir. 1993 yılında ulusal para tedavüle girmiş, fiyatlar serbest bırakılmış, ticaret mevzuatı ile tarım sektöründe reform yapılmış, varlıklar özelleştirilmiş ve serbest bir ticaret rejimi kabul edilmiştir. Bu sayede ekonomi 1996 yılından itibaren düzelmeye yüz tutmuştur. 1998 yılında yaşanan Rusya Krizi ertesinde Kırgız ekonomisi istikrara kavuşarak yılda yaklaşık % 5 oranında büyümüştür. Tarım ve madencilik sektörleri geleneksel olarak güçlü olarak tanımlanan sektörlerdir. Bunların yanı sıra, inşaat ve enerji ile ulaştırma, ticaret ve catering gibi hizmet sektörü alanlarında da sağlıklı bir büyüme gözlemlenmektedir (Anonim, 2009a).

Kırgızistan ekonomisi büyük ölçüde tarıma ve altın üretimine dayalıdır. Kırgızistan hayvancılık ağırlıklı tarımsal yapısında, 4.000'den fazla bitki çeşidine sahiptir. 1998 yılındaki anayasal referandumda diğer kararlar arasında tarımda özelleştirmeye gidilerek, tarım sektörüne ve genel ekonomiye yabancı sermaye girmesi için engeller ortadan kaldırılmıştır. 1998 Rusya Krizi, bağımsızlıktan sonraki dönemde yavaş yavaş iyileşme gösteren Kırgızistan ekonomisini olumsuz yönde etkilemiştir (TİKA, 2007: 45–46).

Kırgızistan'da, 2000–2005 döneminde GSYİH'nın ekonomik sektörlere göre dağılımı incelendiğinde GSYİH'nın % 38'i tarım sektörüne, % 25'i sanayi sektörüne, % 37'si hizmetler sektörüne aittir (Çizelge 1). Kırgızistan'ın 2008 yılında büyüme hızı Dünya büyüme hızının üzerinde olmasına rağmen, genel olarak ülkede girişimcilik alanında durgunluğun olduğu kesindir. Üretim metoduyla hesaplanmış Kırgız Cumhuriyeti GSYİH'sı, 2008 yılında Kumtor Altın Madeni üretimi hariç tutulduğunda % 5,4 oranında büyüme göstermiştir (Anonim, 2009a).

Türkmenistan, besicilik ve tarımsal ürünler yönünden zengin bir ülkedir. Yarım milyon hektar arazisi sulanabilmektedir. Pamuk üretimi ve bağcılık tarımsal üretimde önemli bir yer tutmaktadır. Ancak üretilen pamuğun ancak % 1'i Türkmenistan'da işlenebilmektedir. Kükürt, sodyum sülfat, sülfür,

iyot, krom gibi maden yataklarına sahiptir. Petrol ve doğalgaz üretiminin de azımsanmayacak miktarda olduğu belirtilmektedir (Uludağ ve Memedov, 1992:318). 2000–2005 döneminde Türkmenistan’da GSYİH’ nın ekonomik sektörlere göre dağılımı incelendiğinde GSYİH’ nın % 20’si tarım sektörüne, % 41’i sanayi sektörüne, % 39’u hizmetler sektörüne aittir. Türkmenistan’ın ekonomik yapısı, doğal gaz, petrol ürünleri, pamuk ve tekstil sanayi, buğday ve gıda işleme sanayi üzerine şekillendirilmiştir.

Bağımsızlığın kazanılmasından sonra piyasa ekonomisine geçiş sürecinde gerçekleştirilmesi gereken özelleştirme faaliyetleri aradan 16 yıl geçmesine rağmen çok yavaş ilerleme kaydetmektedir. Orta ve büyük ölçekli kuruluşların özelleştirilmesini hızlandırmak, yabancı yatırımcıyı çekmek için Türkmenlerle aynı hakları sağlamak üzere 1997 yılında yeni yasal düzenlemelere gidilerek Devlet Başkanına bağlı Yabancı Yatırımlar Ajansı kurulmuştur. 1998 Ocak ayında Ajansın içinde Özelleştirme Merkezi oluşturulmuştur. Bütün bu çabalara rağmen özelleştirilecek kuruluşların eski teknolojiye sahip olması ve satış için saptanan başlangıç fiyatlarının çok yüksek tutulması nedenleriyle istenilen sonuca ulaşamamıştır. 2001 yılından itibaren özelleştirme sorumluluğu Ekonomi ve Maliye Bakanlığına geçtiğinden bu yana özelleştirme amaçlı bir satış yapılmamıştır. Önemli işletmelerde devletin ortaklık payı % 50 olarak devam etmektedir. Ticaret ve hizmet sektöründe faaliyet gösteren tesislerin ise genellikle Belediyelere ait olduğu görülmektedir (Anonim, 2009b).

3. Bağımsızlık Sürecinde Türk Cumhuriyetleri-Türkiye İlişkileri

1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından Türkiye, diğer ülkelere göre iki farklı şekilde etkilenmiştir. Birincisi toplulukta bulunan ülkelere askeri, siyasi, ekonomik ve ideolojik olarak etkilenme, ikincisi ise, bağımsızlığına kavuşan toplam 12 ülke içinde; kökü, dili, dini ve kültürü bir veya birbirine çok yakın beş bağımsız ülkenin bulunuşu ve bunların Türkiye’ye olan yakınlığıdır. Türk Dili Konuşan Ülkeler Topluluğu’nu; *Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan* oluşturmaktadır. Bu ülkeler karşılaştıkları sorunları, tarihi ve kültürel bağları bulunan dost ülke Türkiye aracılığıyla aşmayı uygun bir yol olarak görmüşlerdir. Bu durum, Türkiye’yi diğer tüm ülkelere göre ayrıcalıklı bir konuma getirmektedir.

Bunun bilincinde olan Türkiye, bağımsızlıklarına kavuşan Türk Cumhuriyetleri’ni ilk tanıyan ülkedir. Kuruluşlarından beri sahip oldukları

zengin doğal kaynaklar nedeniyle birçok ülkenin ilgisi Türk Cumhuriyetleri üzerindedir. Türkiye ile Türk cumhuriyetleri arasındaki ortak değerler nedeniyle kuruluşlarından itibaren başlayan çok çeşitli ilişkiler devam etmektedir. Bu ilişkilerden biri olan ekonomik ilişkiler dünyada ve Türkiye’de yaşanan krizlere rağmen, devam etmiş ancak kayda değer adımlar atılamamıştır. Türk Cumhuriyetleri ile ilişkileri geliştirme yönündeki çalışmalar geçen on sekiz yıla rağmen Türkiye’nin bu cumhuriyetlerle olan ticari ilişkilerinin istenilen düzeye getirememiştir.

Bağımsızlığına kavuşan Türk Cumhuriyetlerinde, başlangıçta, Türkiye’ye büyük ilgi oluşmuş, Türk zirveleri ve bir dizi üst düzeyli temaslar yapılmıştır. Daha sonra, gerek Kafkasya’daki olumsuz gelişmeler, gerekse başlangıç temaslarında önemli gelişmelerin sağlanamaması, Türkiye’ye olan ilgiyi olumsuz yönde etkilerken, Türkiye’nin bölge ülkeleri üzerindeki etkisini de belirgin şekilde azaltmıştır.

Söz konusu cumhuriyetlerdeki yöneticiler, Moskova’nın doğrudan kontrolü altında olmamakla birlikte, tam bağımsızlıklarına yönelik girişimlerde daima Moskova’nın tavrını dikkate almak zorunda kalmışlardır. Yörenin dış dünyaya açılmasında, kalkınmalarını finanse edebilmelerinde ve özellikle petrol ve doğal gaz gibi stratejik konularda Rusya Federasyonu’nun etkisi daima kendisini göstermiştir. Bu ülkeler, bir taraftan bağımsız devlet özelliklerini kazanma, diğer taraftan da merkezî plânlı ekonomiden piyasa ekonomisine dönüşme sürecinin sıkıntılarını yaşamaktadır.

Rusya’nın yanı sıra, Kazakistan ve Kırgızistan’ın doğu komşusu olan Çin’in bu ülkeler üzerinde önemli etkisi bulunmaktadır. Rusya Federasyonu ve Çin Halk Cumhuriyeti gibi iki büyük ülkeyle olan yakınlık, adı geçen Türk Cumhuriyetleri’nin dengeli bir politika izlemelerini zorunlu kılmaktadır. Rusya ve Çin kadar olmasa da İran da, bu ülkeler üzerinde etkisi azımsanmayacak bir ülke konumundadır. Özellikle İran’ın, Azerbaycan ve Türkmenistan ile olan sınır komşuluğu nedeniyle adı geçen ülkeler üzerindeki etkisi göz ardı edilmemelidir (Alagöz vd., 2004).

Türkiye’nin, başlangıçta birçok alanı kapsayan yardım gayretlerinin bir kısmı, münferiden doğru ve tutarlı faaliyetler olarak ortaya çıksa da, bir bütün olarak, plânlı ve programlı bir nitelik gösterememiştir. Neticede, Türkiye’nin, bu ülkelerle ilişkilerinin uygulanış biçimiyle, çıkmaza girmesi; düzensiz ve plânsız vaatlerin, işleri içinden çıkılamayacak bir noktaya getirmiştir. Doğru saptamalar

yapılarak, karşılıklı ilişkileri geliştirecek değişiklikler yapılamazsa, yöreye bir fayda sağlanamayacağı gibi Türkiye'nin etkinliği de giderek kaybolacaktır. Bu cumhuriyetlerin içinde buldukları durum analiz edilerek, Türkiye'nin yapması gereken işler ortaya konulup, yapmakta oldukları ile karşılaştırılmalıdır. Türkiye, bu yörede etkinliğini ve verimliliğini artırabilmek için, kendi gayretlerini yeniden nasıl organize etmesi gerektiğini belirlemelidir (DPT, 1995:1).

4. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri Dış Ticaretinin Gelişimi

Türk Cumhuriyetleri'nin bugünkü üretim imkânları dikkate alındığında, sahip oldukları ham petrol, doğal gaz, endüstriyel hammaddeler yanında sınırlı sayıda sanayi ürünleri ihraç edebilecek durumdadırlar. İthal etmek ihtiyacında oldukları ürünler ise başta temel besin maddeleri olmak üzere genel olarak tüketim mallarıdır. Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin ekonomileri, üretim yapıları, ihracat potansiyelleri ve ithal etmek istedikleri maddeler bakımından kıyaslandığında birbirlerini tamamladıkları görülmektedir.

Türkiye ve Türk Cumhuriyetlerine ilişkin dış ticaretine verileri Çizelge 2'de sunulmuştur.

Çizelge 2. Türk Cumhuriyetleri İhracat Değeri (1994–2008) (Milyon US \$)

Ülkeler Yıllar	Azerbaycan		Kazakistan		Özbekistan		Türkmenistan		Kırgızistan		Türkiye	
	Değer	İndeks	Değer	İndeks	Değer	İndeks	Değer	İndeks	Değer	İndeks	Değer	İndeks
1994	655	100,00	3231	100,00	2550	100,00	2145	100,00	340	100,00	18106	100,00
1995	635	96,95	5250	162,49	3430	134,51	1880	87,65	409	120,29	21637	119,50
1996	630	96,18	5911	182,95	4210	165,10	1695	79,02	505	148,53	23224	128,27
1997	780	119,08	6497	201,08	4025	157,84	1000	46,62	604	177,65	26261	145,04
1998	605	92,37	5334	165,09	3530	138,43	590	27,51	514	151,18	26974	148,98
1999	929	141,83	5872	181,74	3235	126,86	1187	55,34	454	133,53	26588	146,85
2000	1745	266,41	8812	272,73	2817	110,47	2506	116,83	505	148,53	27775	153,40
2001	2314	353,28	8639	267,38	2708	106,20	2700	125,87	476	140,00	31334	173,06
2002	2167	330,84	9670	299,29	2513	98,55	2850	132,87	486	142,94	36059	199,15
2003	2592	395,73	12927	400,09	3189	125,06	3632	169,32	582	171,18	47253	260,98
2004	3615	551,91	20093	621,88	4280	167,84	3870	180,42	719	211,47	63167	348,87
2005	7649	1167,79	27849	861,93	4749	186,24	4944	230,49	672	197,65	73476	405,81
2006	13015	1987,02	38250	1183,84	5617	220,27	7155	333,57	794	233,53	85535	472,41
2007	21269	3247,18	47755	1478,03	8029	314,86	7810 ^a	364,10	1135	333,82	107272	592,47
2008	31500 ^a	4809,16	71184	2203,16	10360 ^a	406,27	10780 ^a	502,56	1642	482,94	131975	728,90

Kaynak: FAO, 2009; WTO, 2009.

^a Veriler WTO tarafından tahmin edilmiştir.

Çizelge, son 15 yıllık süreçte tüm ülkelerin ihracatlarını ciddi oranda artırdığını göstermektedir. İndeks incelendiğinde; Azerbaycan ve Kazakistan'daki artışın diğer ülkelere kıyasla daha yüksek olduğu

görülmektedir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne ihracatının ülkelere göre dağılımı ise Çizelge 3'te verilmiştir.

Çizelge 3. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine İhracatı (Milyon US \$)

Ülkeler Yıllar	Azerbaycan (1)		Kazakistan (2)		Türkmenistan (3)		Özbekistan (4)		Kırgızistan (5)		Toplam (1+...+5)		Türkiye'nin Toplam İhracatı
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer
1994	132	30,70	132	30,70	84	19,53	65	15,12	17	3,95	430	2,37	18106
1995	161	29,54	151	27,71	56	10,28	139	25,50	38	6,97	545	2,52	21637
1996	240	32,09	164	21,93	66	8,82	231	30,88	47	6,28	748	3,22	23225
1997	320	35,20	211	23,21	118	12,98	211	23,21	49	5,39	909	3,46	26261
1998	327	39,16	214	25,63	96	11,50	156	18,68	42	5,03	835	3,10	26974
1999	248	43,21	97	16,90	107	18,64	99	17,25	23	4,01	574	2,16	26587
2000	230	40,14	119	20,77	120	20,94	83	14,49	21	3,66	573	2,06	27775
2001	225	40,39	120	21,54	105	18,85	90	16,16	17	3,05	557	1,78	31334
2002	231	37,32	160	25,85	110	17,77	94	15,19	24	3,88	619	1,72	36059
2003	316	35,15	234	26,03	170	18,91	138	15,35	41	4,56	899	1,90	47253
2004	404	33,81	356	29,79	215	17,99	145	12,13	75	6,28	1195	1,89	63167
2005	528	37,45	460	32,62	181	12,84	151	10,71	90	6,38	1410	1,92	73476
2006	695	35,08	697	35,18	281	14,18	176	8,88	132	6,66	1981	2,32	85535
2007	1047	36,43	1080	37,58	340	11,83	226	7,86	181	6,30	2874	2,68	107272
2008	1667	44,47	891	23,77	663	17,68	337	8,99	191	5,09	3749	2,84	132003
İNDEKS (%)													
1994	100,00		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00
1995	121,97		114,39		66,67		213,85		223,53		126,74		119,50
1996	181,82		124,24		78,57		355,38		276,47		173,95		128,27
1997	242,42		159,85		140,48		324,62		288,24		211,40		145,04
1998	247,73		162,12		114,29		240,00		247,06		194,19		148,98
1999	187,88		73,48		127,38		152,31		135,29		133,49		146,84
2000	174,24		90,15		142,86		127,69		123,53		133,26		153,40
2001	170,45		90,91		125,00		138,46		100,00		129,53		173,06
2002	175,00		121,21		130,95		144,62		141,18		143,95		199,15
2003	239,39		177,27		202,38		212,31		241,18		209,07		260,98
2004	306,06		269,70		255,95		223,08		441,18		277,91		348,87
2005	400,00		348,48		215,48		232,31		529,41		327,91		405,81
2006	526,52		528,03		334,52		270,77		776,47		460,70		472,41
2007	793,18		818,18		404,76		347,69		1064,71		668,37		592,47
2008	1262,88		675,00		789,29		518,46		1123,53		871,86		729,06

Kaynak: TÜİK, 2009. Not: 2008 Yılı verileri geçicidir.

Çizelge 3'deki indeks ve yüzdeler incelendiğinde 15 yıllık süreçte Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine toplam ihracatı % 871,86 artmıştır. Türkiye'nin 5 ülkeye yönelik ihracat toplamı 1994 yılında 430 milyon dolar iken, 1994 yılından itibaren önemli artışlar göstererek, 1997 yılında 909 milyon dolara ulaşmıştır. Bu artışta, Türk Cumhuriyetlerine yönelik ihracat ve yatırım faaliyetlerinde ilk yıllarda verilen Eximbank kredilerinin etkili olduğu belirtilmektedir. Kredi desteğinin azalmasıyla birlikte bu olumlu süreç sona ermiştir. Ancak 1997 yılından itibaren azalış gösteren ihracat, 2001 yılında 557

milyon dolara düşmüştür. Bu dönemde Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne ihracatındaki gerileme bir ölçüde ihracatının yeterince teşvik edilmediği olarak açıklanabilirse de bu düşüşte, son yıllarda yaşanan bölgesel krizler diğer bir önemli etkidir. 1998 yılında Rusya'da yaşanan mali kriz ile Türk Cumhuriyetlerinin ticaret hacmi de önemli bir gerileme göstermiştir. İlk kez 2000 yılında Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinden yaptığı ithalat bu ülkelere yaptığı ihracatın üzerine çıkmıştır.

Kriz sonrasında Türk Cumhuriyetleri gümrük duvarlarını yükselterek ithalata kısıtlama getirmiş ve ulusal ekonomilerini güçlendirmeye yönelik önlemlerle birlikte ithal ikameci bir politika izlemiştir. Ayrıca, bağımsızlık sonrası takip eden dönemde Türkiye'nin bu ülkelere ihraç ettiği kalitesiz malların ikili ticaret ilişkilerinin gelişmemesinde etkili olduğu da bir gerçektir. Söz konusu dönemde Batı pazarlarına ihraç imkânı bulunmayan bazı ürünler bu piyasaya sunulmuş ve sonucunda "Türk Malı" imajının zedelenmesine neden olmuştur (Alagöz vd., 2004:5)

Çizelge 3 verilerinden de görüldüğü gibi, 1994 Yılında Türkiye'nin toplam ihracatı içinde Türk Cumhuriyetlerine ihracatın payı % 2,37'dir. 2008 yılında bu oran % 2,84 olmuştur. Bu ülkelere olan ihracattaki artışa rağmen toplam ihracattaki paylarında azalma söz konusudur. Türkiye'nin ihracatında en büyük pay Azerbaycan ve Kazakistan'ındır. 1994 yılında Azerbaycan ve Kazakistan'ın payı % 30,7 iken 2008 yılında Azerbaycan'ın payı % 44,47, Kazakistan'ın payı % 23,77 olmuş ve Kazakistan 15 yılda % 675'lik artışla söz konusu ülkelere ihracatımızda Azerbaycan'dan sonra ikinci sıraya yerleşmiştir. Başlangıçta bu ülkelere olan ihracatta % 15,12 payı olan Özbekistan'ın payı 2008 yılında % 8,99'a gerilemiştir. 2008 yılında ihracatta Türkmenistan'ın payı 17,68, Kırgızistan'ın payı % 5,09 olmuştur.

Türk Cumhuriyetleri'ne ilişkin ithalat verileri Çizelge 4'te verilmiştir. Çizelge incelendiğinde; 1994–2008 döneminde, Kırgızistan'ın ithalatı % 1.284,18 oranında artarken, bunu sırasıyla % 1.064 ile Kazakistan, % 925,45 ile Azerbaycan, % 867,9 ile Türkiye izlemiştir. Kırgızistan incelenen dönemde ithalatı en fazla artmış olan ülkedir. Kırgızistan'ı Kazakistan izlemektedir. Beş ülkenin de ithalatlarında da artış gözlenirken bu artış Özbekistan ve Türkmenistan'da daha sınırlı olmuştur.

Çizelge 4. Türk Cumhuriyetleri İthalat Değeri (1994–2008)(Milyon US \$)

Ülkeler	Azerbaycan		Kazakistan		Özbekistan		Türkmenistan		Kırgızistan		Türkiye	
	Değer	İndeks	Değer	İndeks	Değer	İndeks	Değer	İndeks	Değer	İndeks	Değer	İndeks
1994	778	100,00	3561	100,00	2605	100,00	1470	100,00	316	100,00	23270	100,00
1995	668	85,86	3807	106,91	2750	105,57	1365	92,86	522	165,19	35709	153,46
1996	961	123,52	4241	119,10	4710	180,81	1315	89,46	838	265,19	43627	187,48
1997	794	102,06	4301	120,78	4185	160,65	1230	83,67	709	224,37	48559	208,68
1998	1076	138,30	4314	121,15	3290	126,30	980	66,67	842	266,46	45921	197,34
1999	1036	133,16	3655	102,64	3110	119,39	1478	100,54	600	189,87	40671	174,78
2000	1172	150,64	5040	141,53	2697	103,53	1786	121,50	554	175,32	54503	234,22
2001	1431	183,93	6446	181,02	2814	108,02	2250	153,06	467	147,78	41399	177,91
2002	1666	214,14	6584	184,89	2425	93,09	2120	144,22	587	185,76	51554	221,55
2003	2626	337,53	8409	236,14	2662	102,19	2512	170,88	717	226,90	69340	297,98
2004	3516	451,93	12781	358,92	3392	130,21	3320	225,85	941	297,78	97540	419,17
2005	4350	559,13	17353	487,31	3666	140,73	2947	200,48	1102	348,73	116774	501,82
2006	5269	677,25	23677	664,90	4380	168,14	2560	174,15	1718	543,67	139576	599,81
2007	6045	776,99	32756	919,85	4848	186,10	3620 ^a	246,26	2417	764,87	170063	730,83
2008	7200 ^a	925,45	37889	1064,00	5260 ^a	201,92	4680 ^a	318,37	4058	1284,18	201960	867,90

Kaynak: FAO, 2009; WTO, 2009.

^a Veriler WTO tarafından tahmin edilmiştir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne olan ithalatının ülkelere göre dağılımı Çizelge 5 'de verilmiştir. Genel olarak Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'nden olan ithalatı, bu ülkelere olan ihracatından daha düşük seviyede seyretmektedir. Mevcut durumda Türk Cumhuriyetlerinin genel ithalatları içinde Türkiye'nin yeri önemli bir boyutta bulunmamaktadır. Türkiye'nin 2008 yılında bu ülkelerden yaptığı ithalat toplam ithalatının % 2,1'idir. Son 15 yılda söz konusu 5 ülkeden yapılan ithalat % 2.276,06 artmıştır. Türk Cumhuriyetleri içinden 2008 yılı itibariyle en çok ithalat yaptığımız ülke % 54,5 ile Kazakistan olmuştur. Sahip olduğu ekonomik kaynaklar bakımından Kazakistan, Türk Cumhuriyetleri içinde ayrı bir konumda bulunmaktadır. 1992 yılından itibaren gelişimi ile dünya ülkeleri arasındaki itibarını yükseltmiş, yine bu dönemde yapılan bazı ekonomik reformlar ile başta petrol olmak üzere pek çok sektöre ilişkin dış yatırımların ülkeye yönelmesi sağlanmıştır.

Türkiye'nin ithalatında Kırgızistan'ın önemli bir yer işgal etmediği Çizelge 5'den anlaşılmaktadır. Kırgızistan, incelenen dönemde % 2,1 olan payı %1,1'e düşmüştür.

Çizelge 5. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinden İthalatı (Milyon US \$)

Ülkeler Yıllar	Azerbaycan (1)		Kazakistan (2)		Türkmenistan (3)		Özbekistan (4)		Kırgızistan (5)		Toplam (1+...+5)		Türkiye'nin Toplam İthalatı
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer
1994	9	4,8	30	16,0	66	35,1	79	42,02	4	2,1	188	0,8	23270
1995	22	7,7	87	30,3	112	39,0	62	21,60	6	2,1	287	0,8	35709
1996	39	12,8	101	33,2	100	32,9	58	19,08	6	2,0	304	0,7	43627
1997	58	14,5	165	41,4	74	18,5	95	23,81	8	2,0	399	0,8	48559
1998	50	11,1	254	56,6	42	9,4	96	21,38	7	1,6	449	1,0	45921
1999	44	9,6	296	64,8	67	14,7	47	10,28	3	0,7	457	1,1	40671
2000	96	15,3	346	55,1	98	15,6	86	13,69	2	0,3	628	1,2	54503
2001	78	27,6	90	31,8	72	25,4	36	12,72	6	2,1	283	0,7	41399
2002	65	13,9	204	43,6	106	22,6	75	16,03	18	3,8	468	0,9	51554
2003	123	19,7	267	42,9	124	19,9	99	15,89	11	1,8	623	0,9	69340
2004	136	14,4	442	46,7	176	18,6	179	18,92	13	1,4	946	1,0	97540
2005	272	21,5	559	44,1	161	12,7	261	20,60	14	1,1	1267	1,1	116774
2006	340	17,3	994	50,5	190	9,7	416	21,15	27	1,4	1967	1,4	139576
2007	330	12,4	1284	48,1	397	14,9	614	23,00	45	1,7	2669	1,6	170063
2008	928	21,7	2332	54,5	389	9,1	581	13,58	48	1,1	4279	2,1	201961
İNDEKS (%)													
1994	100,00		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00
1995	244,44		290,00		169,70		78,48		150,00		152,66		153,46
1996	433,33		336,67		151,52		73,42		150,00		161,70		187,48
1997	644,44		550,00		112,12		120,25		200,00		212,23		208,68
1998	555,56		846,67		63,64		121,52		175,00		238,83		197,34
1999	488,89		986,67		101,52		59,49		75,00		243,09		174,78
2000	1066,67		1153,33		148,48		108,86		50,00		334,04		234,22
2001	866,67		300,00		109,09		45,57		150,00		150,53		177,91
2002	722,22		680,00		160,61		94,94		450,00		248,94		221,55
2003	1366,67		890,00		187,88		125,32		275,00		331,38		297,98
2004	1511,11		1473,33		266,67		226,58		325,00		503,19		419,17
2005	3022,22		1863,33		243,94		330,38		350,00		673,94		501,82
2006	3777,78		3313,33		287,88		526,58		675,00		1046,28		599,81
2007	3666,67		4280,00		601,52		777,22		1125,00		1419,68		733,33
2008	10311,11		7773,33		589,39		735,44		1200,00		2276,06		867,90

Kaynak: TÜİK, 2009. Not: 2008 Yılı verileri geçicidir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne yaptığı tarımsal ihracat Çizelge 6'da verilmiştir.

Çizelge 6 verilerine göre, 2000–2008 yılları arasında Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye'nin tarımsal ihracatı incelendiğinde; Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne tarımsal ihracatı 9 yılda % 283,21 oranında artmıştır.

Çizelge 6. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine Tarımsal İhracatı¹ (2000–2008) (1000 US \$)

Ülkeler Yıllar	Azerbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan		Toplam
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	
2000	4428	44,55	4573	46,01	63	0,64	108	1,08	767	7,72	9938
2001	4362	72,57	407	6,78	102	1,70	568	9,46	571	9,50	6010
2002	2591	59,23	757	17,31	71	1,61	181	4,13	775	17,72	4375
2003	7570	64,14	1829	15,50	207	1,75	1215	10,30	981	8,31	11802

Çizelge 6'nın devamı

Ülkeler Yıllar	Azerbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan		Toplam
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	
2004	5255	46,43	2747	24,27	204	1,80	762	6,73	2350	20,77	11317
2005	7429	59,76	2993	24,07	270	2,18	477	3,84	1262	10,15	12431
2006	12525	57,73	5970	27,52	194	0,89	247	1,14	2762	12,73	21697
2007	15866	66,96	3924	16,56	769	3,24	1024	4,32	2114	8,92	23696
2008	17982	63,89	4824	17,14	1298	4,61	1030	3,66	3013	10,71	28147
İNDEKS (%)											
2000		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00	100,00
2001		98,51		8,91		162,01		527,84		74,42	60,48
2002		58,53		16,56		111,80		167,71		101,09	44,02
2003		170,96		40,01		327,53		1128,74		127,91	118,76
2004		118,68		60,07		323,43		707,28		306,36	113,88
2005		167,79		65,44		428,48		443,05		164,52	125,09
2006		282,87		130,56		306,66		229,42		360,01	218,32
2007		358,33		85,81		1217,92		950,89		275,55	238,43
2008		406,12		105,49		2055,76		956,60		392,83	283,21

Kaynak: TÜİK, 2009.

¹Tarım ihraçat verileri ISIC revize 3 sınıflamasına göre alınmıştır (Tarım, ormancılık ve balıkçılık ihraçat değerleri toplanarak verilmiştir).

2000–2008 yılları arasında, ülkeler bazında tarımsal ihracat incelendiğinde; Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne tarımsal ürün ihracatı incelenen dönemde % 283,21 artış göstermiştir. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne tarımsal ihracatında yıllar itibariyle en önemli payı Azerbaycan alırken bu ülkeyi ikinci olarak Kazakistan takip etmektedir. Türk Cumhuriyetleri içerisinde Azerbaycan'ın tarımsal ihracattaki payı 2000 yılında % 44,55 iken 2008 yılında % 63,89'a yükselmiştir. Azerbaycan Türkiye'den buğday unu bulgur ve irmiği, şeker mamulleri ve meyve şekeri ithal etmektedir (DTM, 2007).

2008–2008 döneminde, Türkiye'nin Kazakistan'a tarımsal ürün ihracatında 2001 krizinde önemli ölçüde bir azalma olduğu ancak daha sonra yükselerek kriz öncesi konumuna kavuştuğu Çizelge 6'da görülmektedir. Türkiye Kazakistan'a balık ve su ürünleri, sebzeler, buğdaygiller, orman ürünleri, hayvan yemleri ihraç etmektedir (DTM, 2007).

Türkiye'nin Kırgızistan'a tarım ürünleri ihracatı 2001 krizinden sonra artış trendine girerek özellikle 2007 ve 2008 yıllarında önemli seviyeye çıkmıştır. Türkiye Kırgızistan'a şeker ve şekerli mamuller, kakao ve kakao müstahzarları ihraç etmektedir (DTM, 2007).

Türkiye ile Özbekistan arasında 2000–2008 döneminde tarımsal ihracat yaklaşık olarak 10 kat artış göstermiştir. Son yıllarda Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine yaptığı tarımsal ihracat içerisinde en az paya sahip olan ülke

konumundadır. Türkiye'nin Özbekistan'a yaptığı tarım ürünleri ihracatına konu olan ürünler, hayvansal ve bitkisel yağlar, şeker ve şekerli mamuller, dokumalık bitkisel liflerdir (DTM, 2007)

İncelenen dönemde, Türkiye'nin Türkmenistan'a tarımsal ihracatının artış trendinde olduğu söylenebilir. Türkiye, Türkmenistan'a hayvansal ve bitkisel yağlar, hububat, un, nişasta, pamuk ihraç etmektedir (DTM, 2007).

Çizelge 7'de Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'nden tarım ürünleri ithalatı verilmiştir.

Çizelge 7. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinden Tarımsal İthalatı¹ (2000–2008) (1000 US \$)

Ülkeler Yıllar	Azerbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan		Toplam
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	
2000	19656	14,28	15629	11,36	721	0,52	39572	28,76	62036	45,08	137614
2001	10508	14,01	7924	10,56	2635	3,51	15232	20,30	38720	51,61	75019
2002	14946	15,77	29140	30,75	8619	9,10	11459	12,09	30587	32,28	94751
2003	9702	7,78	77107	61,82	5309	4,26	4843	3,88	27775	22,27	124735
2004	10352	9,81	26720	25,31	7562	7,16	19778	18,74	41154	38,98	105567
2005	9150	12,55	17270	23,68	9323	12,78	21331	29,25	15855	21,74	72929
2006	13842	8,94	28400	18,33	22215	14,34	37284	24,07	53157	34,32	154899
2007	13624	3,78	177176	49,18	38337	10,64	59281	16,46	71823	19,94	360240
2008	843	0,15	450873	78,66	35799	6,25	41410	7,22	44287	7,73	573211
İNDEKS (%)											
2000	100,00		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00
2001	53,46		50,70		365,46		38,49		62,42		54,51
2002	76,04		186,45		1195,29		28,96		49,31		68,85
2003	49,36		493,35		736,24		12,24		44,77		90,64
2004	52,66		170,96		1048,81		49,98		66,34		76,71
2005	46,55		110,50		1292,99		53,90		25,56		53,00
2006	70,42		181,71		3081,00		94,22		85,69		112,56
2007	69,31		1133,62		5316,95		149,81		115,78		261,78
2008	4,29		2884,81		4964,88		104,65		71,39		416,54

Kaynak: TÜİK, 2009.

¹Tarımsal ihracat verileri ISIC revize 3 sınıflamasına göre alınmıştır (Tarım, ormancılık ve balıkçılık ihracat değerleri toplanarak verilmiştir).

Çizelge 7'ye göre, Türkiye'nin tarım ürünleri ithalatı son 9 yılda % 416,54 oranında artmıştır. İncelenen dönemde, Türk Cumhuriyetleri içerisinde en önemli payı Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın aldığı tespit edilmiştir. Kazakistan'ın 2000 yılındaki payı % 11,36 iken 2008 yılında bu oran % 78,66'ya yükselmiştir. Kırgızistan ise Türkiye'ye olan tarımsal ihracatını düzenli olarak yıllar itibariyle artırmıştır.

Azerbaycan Türkiye'ye genellikle pamuk, sebzeler, kuru baklagil, hayvansal menşeli hammaddeler, bal şeker ve melas ihraç etmektedir. Kazakistan Sovyetler Birliği içerisinde işlenebilir toprakların beşte birine sahip ve halen önemli bir tarımsal ürün üreticisi ve ihracatçısıdır. Tarım halen en çok istihdam sağlayan ve üçüncü büyük ihracatçı sektördür. En önemli ürünleri

başta buğday olmak üzere tahıl ürünleri ve pamuktur. Kazakistan - Türkiye'ye dış ticaretinde Türkiye'ye canlı hayvan, et ve mamulleri, balık ve su ürünleri, sebze ve meyveler, ağaç ve süs bitkileri, çay, kahve, buğdaygiller, yağlı tohumlar ve meyveleri ihraç etmektedir.

Özbekistan'ın Türkiye'ye ihracatında başlıca tarımsal ürünler; pamuk, yenilen meyveler, turuncgil ve kavun kabuğu, yenilen sebzeler, yağlı tohum ve meyveler, kahve, çay gibi ürünlerdir. Türkmenistan'ın Türkiye'ye ihracatında da pamuk, örme eşya, ham post deri ve kösele önemli yer tutmaktadır. Kırgızistan'ın Türkiye'ye ihracatını sebzeler, ham post ve deriler, yağlı tohum ve meyveleri, sanayi bitkileri, meyveler ve kabuklu yemişler oluşturmaktadır (DTM, 2007).

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne imalat sanayi ürünleri dış ticareti incelenmiş ve Çizelge 8'de ihracatı, Çizelge 9'da ise ithalatı verilmiştir.

Çizelge 8 incelendiğinde; Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine imalat sanayi ürünü ihracatında Azerbaycan ilk sırada yer alırken bunu Kazakistan ve Türkmenistan izlemektedir. Özbekistan ile ihracatta yıllar itibariyle mutlak olarak artış olmasına rağmen, tüm Türk Cumhuriyetleri dikkate alındığında oransal bir azalış olduğu görülmektedir.

Çizelge 8. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine İmalat Sanayi Ürünleri İhracatı¹ (2000-2008) (1000 US \$)

Ülkeler Yıllar	Azerbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan		Toplam
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	
2000	205235	38,00	114051	21,12	20491	3,79	82285	15,24	117978	21,85	540040
2001	200102	37,80	119326	22,54	17241	3,26	89027	16,82	103703	19,59	529400
2002	212454	35,55	159305	26,65	23882	4,00	93511	15,65	108516	18,16	597668
2003	293214	33,66	231902	26,62	40647	4,67	137112	15,74	168306	19,32	871181
2004	384508	32,95	352432	30,20	74477	6,38	143884	12,33	211592	18,13	1166894
2005	505165	36,60	456536	33,08	89240	6,47	150505	10,90	178830	12,96	1380276
2006	670049	34,46	689584	35,46	131940	6,79	175372	9,02	277564	14,27	1944510
2007	1029066	36,18	1074047	37,76	180455	6,34	223945	7,87	337138	11,85	2844652
2008	1646647	44,34	884114	23,80	190022	5,12	334433	9,00	658876	17,74	3714092
İNDEKS (%)											
2000		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00	100,00
2001		97,50		104,62		84,14		108,19		87,90	98,03
2002		103,52		139,68		116,55		113,64		91,98	110,67
2003		142,87		203,33		198,37		166,63		142,66	161,32
2004		187,35		309,01		363,47		174,86		179,35	216,08
2005		246,14		400,29		435,52		182,91		151,58	255,59
2006		326,48		604,63		643,91		213,13		235,27	360,07
2007		501,41		941,72		880,68		272,16		285,76	526,75
2008		802,32		775,19		927,36		406,43		558,47	687,74

Kaynak: TÜİK, 2009.

¹İmalat sanayi ihracat verileri ISIC revize 3 sınıflamasına göre alınmıştır.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinden imalat sanayi ürünleri ithalatında Kazakistan en önemli paya sahipken, bunu sırasıyla Özbekistan, Azerbaycan, Türkmenistan ve Kırgızistan izlemektedir (Çizelge 9).

Türkiye'nin Azerbaycan'a imalat sanayi ürünleri ihracatı 2000–2008 döneminde yaklaşık 8 kat artış gösterirken, ithalat 5 kat artmıştır. İhracatta; makine ve cihazlar, motorlu kara taşıtları, plastik ve plastikten mamul eşyalar, demir ve çelikten eşyalar gibi ürün grupları önemli yer tutmaktadır. İthalatında ise mineral yakıtlar, bakır ve bakırdan eşyalar, plastik ve plastikten mamul eşyalar yer almaktadır (Benli, 2008a).

Türkiye ile Kazakistan arasında imalat sanayi ticaret hacmi önemli boyutlara ulaşmıştır. Türk Cumhuriyetleri içerisinde en fazla imalat sanayi ürün ithal ettiğimiz ülke konumundadır. Hem ihracat hem de ithalat son dokuz yılda yaklaşık sekiz kat artış göstermiştir. Türkiye'nin Kazakistan'a 2007 yılı imalat sanayi ürünleri ihracatında kazanlar, plastik ve plastik mamul eşyalar, demir çelik eşyalar ve motorlu kara taşıtları önemli yer tutmaktadır. Türkiye Kazakistan'dan imalat sanayi ürünü olarak; bakırdan ve çinkodan eşyaları yoğun olarak ithal etmektedir (Benli, 2008b).

Çizelge 9. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinden İmalat Sanayi Ürünleri İthalatı¹ (2000–2008) (1000 US \$)

Ülkeler Yıllar	Azerbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan		Toplam
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	
2000	67754	22,40	156288	51,67	1612	0,53	42225	13,96	34620	11,44	302500
2001	65469	33,17	80029	40,55	3653	1,85	15282	7,74	32926	16,68	197359
2002	48760	13,47	170064	46,99	8745	2,42	59101	16,33	75277	20,80	361947
2003	111715	23,23	179381	37,30	5161	1,07	90051	18,73	94581	19,67	480890
2004	123185	16,14	367737	48,18	5359	0,70	152210	19,94	114814	15,04	763305
2005	195454	17,97	527763	48,52	4084	0,38	235229	21,63	125234	11,51	1087764
2006	280381	16,28	947525	55,00	4309	0,25	373207	21,66	117289	6,81	1722710
2007	169953	8,02	1090916	51,47	5281	0,25	552304	26,06	301041	14,20	2119496
2008	359116	13,77	1373945	52,68	9918	0,38	538100	20,63	327176	12,54	2608255
İNDEKS (%)											
2000	100,00		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00
2001	96,63		51,21		226,62		36,19		95,11		65,24
2002	71,97		108,81		542,43		139,97		217,44		119,65
2003	164,88		114,78		320,15		213,26		273,20		158,97
2004	181,81		235,29		332,44		360,47		331,64		252,33
2005	288,47		337,69		253,33		557,08		361,74		359,59
2006	413,82		606,27		267,25		883,85		338,79		569,49
2007	250,84		698,02		327,60		1307,99		869,56		700,66
2008	530,03		879,11		615,22		1274,35		945,05		862,23

Kaynak: TÜİK, 2009.

¹İmalat sanayi ithalat verileri ISIC revize 3 sınıflamasına göre alınmıştır.

Türkiye'nin Türkmenistan'a imalat sanayi ürünleri ihracatı 2001 ekonomik krizinden sonra sürekli yükselmiştir. 2001 yılından 2008 yılına kadar yaklaşık 7 kat artış göstermiştir. Türkmenistan'a imalat sanayi ürünleri ithalatı ise 2001 ekonomik krizinden sonra önemli gelişme göstererek, 2008 yılsonu itibariyle yaklaşık 33 milyon Amerikan Doları olmuştur. Söz konusu imalat sanayi ithalatı 2000 yılından 2008 yılına yaklaşık 9,5 kat artış göstermiştir (Çizelge 9). Türkiye'nin Türkmenistan'a 2008 yılı için imalat sanayi ihracatında ürünler; demir veya çelikten eşya, elektrikli makine ve cihazlar, aksam ve parçaları, nükleer reaktörler, kazan; makine ve cihazlar, aletler, parçaları önemli yer tutmaktadır. Türkiye Türkmenistan'dan imalat sanayi ürünü olarak; mineral yakıtlar, mineral yağlar ve müstahsalları, mumlar, plastik ve plastikten mamul eşya ithal etmektedir (Anonim, 2009b).

Türkiye'nin Özbekistan'a imalat sanayi ürünleri ihracatı yıllar itibariyle mutlak olarak artış göstermiştir. Ancak Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerine yaptığı toplam imalat sanayi sektörü ihracatı içerisindeki payı gittikçe azalış göstermiştir. Türkiye'nin aynı ülkeye ithalatı incelendiğinde; mutlak ve oransal olarak imalat sanayi ürünleri ithalatının artış eğiliminde olduğu Çizelge 9'dan izlenmektedir. Türkiye'nin Özbekistan'a ihraç ettiği en önemli imalat sanayi ürünleri; sentetik lif ipliği (dikiş ipliği hariç) (toptan), plastikten tüpler, borular, hortumlar, kara taşıtları için aksam, parçalarından oluşmaktadır (Anonim, 2008b).

Kırgızistan ile Türkiye arasında yapılan imalat sanayi ürünleri ihracat ve ithalatı mutlak olarak yıllar itibariyle artış göstermesine rağmen çok önemli seviyelere ulaşamadığı tespit edilmiştir (Çizelge 8 ve 9). Türkiye'nin Kırgızistan'a imalat sanayi ürünleri ihracatında kazanlar, makine ve cihazlar, plastik ve plastikten mamuller, ithalatında ise işlenmiş deri önem arz etmektedir (Benli, 2008c).

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri'ne tarım ve imalat sanayi ürünleri dışında kalan dış ticareti "*diğer dış ticaret*" olarak sınıflandırılmış ve Çizelge 10'da ihracatı, Çizelge 11'de ise ithalatı verilmiştir.

Çizelge 10. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine Diğer İhracatı (2000–2008) (1000 US \$)

Ülkeler Yıllar	Azerbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan		Toplam
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	
2000	20712	92,18	77	0,34	19	0,08	252	1,12	1410	6,27	22470
2001	20750	94,52	62	0,28	7	0,03	130	0,59	1004	4,57	21952
2002	16386	94,71	90	0,52	52	0,30	44	0,25	730	4,22	17302
2003	14704	91,16	263	1,63	8	0,05	95	0,59	1060	6,57	16130
2004	14179	88,09	411	2,55	21	0,13	580	3,60	905	5,62	16096
2005	15482	93,57	417	2,52	16	0,09	89	0,54	542	3,28	16546
2006	12713	82,57	1269	8,24	39	0,25	376	2,44	999	6,49	15396
2007	2736	44,72	1916	31,31	87	1,42	643	10,51	737	12,04	6119
2008	2733	39,10	1664	23,81	31	0,45	1514	21,66	1048	14,98	6991
İNDEKS (%)											
2000	100,00		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00
2001	100,18		79,91		37,11		51,42		71,21		97,70
2002	79,11		116,68		280,98		17,42		51,75		77,00
2003	70,99		340,94		42,01		37,80		75,18		71,79
2004	68,46		533,29		111,71		229,87		64,22		71,63
2005	74,75		541,53		84,72		35,36		38,47		73,64
2006	61,38		1646,71		210,56		149,13		70,87		68,52
2007	13,21		2486,64		467,35		255,07		52,26		27,23
2008	13,20		2160,00		169,56		600,48		74,31		31,11

Kaynak: TÜİK, 2009.

¹Diğer ihracat verileri ISIC revize 3 sınıflamasına göre alınmıştır (Madencilik ve Taş Ocakçılığı, Elektrik, gaz ve su, Toptan ve perakende ticaret, Gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri, Diğer sosyal, toplumsal ve kişisel hizmetler toplanarak verilmiştir).

Çizelge 10 ve 11 incelendiğinde; Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine tarım ve imalat dışında kalan diğer dış ticaretinde ihracat azalırken, ithalat artış göstermiştir. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerine diğer ürünlerin ihracatında Azerbaycan ilk sırada, Türkmenistan ikinci sırada yer almaktadır. Ancak son iki yıldır Kazakistan ve Özbekistan'a yapılan ihracatta önemli artışlar sağlanmıştır. Bu grupta Azerbaycan'a ihracatta tuz, kükürt toprak ve taşlar, alçılar ve çimento ithalatta mineral yağlar ve yakıtlar önem arz eden ürünlerdir (Benli, 2008a).

Türk Cumhuriyetleri içerisinde dış ticaretin bu sınıflandırmasında Kazakistan'ının da önemli bir yeri vardır. Özellikle mineral yakıt ve yağlar Türkiye'nin ithalatında önemli bir yer tutmaktadır (Benli, 2008b).

Çizelge 11. Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinden Diğer İthalatı¹ (2000–2008) (1000 US \$)

Ülkeler Yıllar	Azerbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan		Toplam
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	
2000	8205	4,37	174459	92,85	16	0,01	3997	2,13	1223	0,65	187899
2001	2099	20,71	2390	23,59	18	0,18	5531	54,60	93	0,92	10132
2002	919	8,29	4648	41,90	259	2,34	4782	43,11	484	4,36	11092
2003	1191	6,74	10150	57,44	436	2,47	4568	25,85	1326	7,50	17670
2004	2001	2,61	47736	62,23	462	0,60	6683	8,71	19828	25,85	76709

Çizelge 11'in devamı

Ülkeler	Azerbaycan		Kazakistan		Kırgızistan		Özbekistan		Türkmenistan		Toplam
	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	Değer	%	
2005	67653	63,35	13867	12,99	706	0,66	4906	4,59	19655	18,41	106786
2006	46257	51,50	17803	19,82	931	1,04	5350	5,96	19478	21,69	89820
2007	146071	77,08	15957	8,42	1401	0,74	2225	1,17	23859	12,59	189513
2008	568462	51,82	507175	46,23	2257	0,21	1300	0,12	17842	1,63	1097037
İNDEKS (%)											
2000	100,00		100,00		100,00		100,00		100,00		100,00
2001	25,58		1,37		113,35		138,38		7,60		5,39
2002	11,21		2,66		1588,00		119,62		39,57		5,90
2003	14,51		5,82		2671,39		114,27		108,42		9,40
2004	24,39		27,36		2829,96		167,18		1621,73		40,82
2005	824,58		7,95		4326,23		122,73		1607,60		56,83
2006	563,81		10,20		5706,48		133,83		1593,15		47,80
2007	1780,37		9,15		8586,42		55,67		1951,48		100,86
2008	6928,65		290,71		13831,34		32,53		1459,37		583,84

Kaynak: TÜİK, 2009.

¹Diğer ihracat verileri ISIC revize 3 sınıflamasına göre alınmıştır (Madencilik ve Taş Ocakçılığı, Elektrik, gaz ve su, Toptan ve perakende ticaret, Gayrimenkul, kiralama ve iş faaliyetleri, Diğer sosyal, toplumsal ve kişisel hizmetler toplanarak verilmiştir).

5. Sonuç

Türk Cumhuriyetleri ve Türkçe konuşan topluluklar, Adriyatik'ten Çin Seddi'ne yaklaşık 11 milyon kilometrekarelik sahada, 200 milyon nüfusu barındıran, 20'ye yakın Türk lehçesinin konuşulduğu, 20'ye yakın Türk boyunun yaşadığı bir coğrafyayı oluşturmaktadır. Sadece bağımsız Türk Cumhuriyetleri yaklaşık 2 milyon km² toprak ve 58 milyon nüfusa sahiptir.

Türkiye, dünyadaki ispatlanmış doğal gaz rezervlerinin yaklaşık % 40'ına, petrol rezervlerinin ise % 67'sine sahip olan Orta Doğu ve Orta Asya ile bu ürünlerin en büyük talep edicisi batı ülkeleri arasında doğal bir köprü konumundadır.

Türk Cumhuriyetleri Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından, planlı ekonomik sistemden piyasa mekanizmasına geçebilmek amacıyla önemli çabalar sarf etmişlerdir. Bununla birlikte, Merkezi ve Doğu Avrupa Ülkeleri ölçüsünde bir ekonomik reform başarı performansı sergileyemedikleri görülmektedir. Türk Cumhuriyetlerinin hâlihazırda ekonomik reformlar açısından atmaları gereken önemli adımlar bulunmaktadır. Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri hem tarihi, dini, kültürel yakınlıklar hem de ekonomik zorunluluklar nedeniyle ekonomik ilişkilerini geliştirerek sürdürmek durumundadırlar.

2008 Yılında Türkiye'nin toplam ihracatı içinde Türk Cumhuriyetlerinin payı % 2,84'dür. Bağımsızlıktan sonra bu ülkelere olan

İhracattaki artışa rağmen toplam ihracattaki paylarında azalma söz konusudur. İhracatta en büyük pay Azerbaycan ve Kazakistan'ındır. 2008 Yılı itibariyle en çok ithalat yapılan ülke Türk Cumhuriyetlerinden yapılan ithalatın % 54,5'ine sahip olan Kazakistan'dır. Genel olarak Türkiye'nin Türk Cumhuriyetlerinden ithalatı, bu ülkelere olan ihracatından daha düşük seviyede seyretmektedir. Türk Cumhuriyetleri ve Türkiye'nin dış ticareti henüz arzulan düzeyde değildir.

Türk Cumhuriyetleri sayılan bu ekonomik güç, emek gücü, hammadde, teknoloji ile tüm dünyanın iştahını kabartan konumdadır ve dünyada güç olabilmek için her türlü varlığa sahiptir. Kökü, dili, dini ve kültürü aynı veya benzer olan bu ülkeler kaynaklarını 3. ülkelere karşı kendileri ve birbirleri faydasına kullanarak dünyada söz sahibi ve güç olma yönünde ilişkilerini geliştirmeli ve bu yönde çalışmalıdır.

Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye'nin dış ticaretinin istenilen seviyeye ulaşabilmesi için kamu ve özel sektörün işbirliği olmalıdır. Bu ülkelerle ekonomik işbirliği faaliyetleri arttırılmalıdır. Dış ticarete pazara giriş, müteşebbis kültürü, AR-GE ve yenilikçilik altyapısı geliştirilmelidir. Taşıma maliyetlerini azaltacak etkin bir bölgesel lojistik ağı kurulmalı ve dış ticareti kolaylaştırıcı politikalar geliştirilmelidir. Bölgesel politikaların geliştirilmesinde sivil toplum kuruluşları, devlet, üniversiteler ve düşünce kuruluşları arasında işbirliği sağlanmalıdır. Yapılan bütün bölgesel açılımlar ve planlar mutlaka hükümetler düzeyinde icra planlarına bağlanmalı, bu kapsamda kamu otoriteleri ile ilgili ekonomi birimleri arasında bağlayıcı bir koordinasyon sağlanmalıdır.

Kaynaklar

- Akdış, M. (2002), “Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İle Ekonomik, Sosyal, Kültürel İlişkiler-Bölgeye Yabancı İlgisi ve Beklentiler”, <http://makdis.pamukkaleedu.tr/mak5htm>, 14.04.2009.
- Alagöz, M., Yapar S. ve Uçtu R. (2004), “Türk Cumhuriyetleri İle İlişkilerimize Ekonomik Açından Bir Yaklaşım”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:12, ISSN 1302-1796, Selçuklu-Konya.
- Anonim (2007), **Kazakistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri**, T.C. Astana Büyük Elçiliği Ticaret Müşavirliği, Astana.
- Anonim (2008a), **Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri**, T.C. Bakü Büyük Elçiliği Ticaret Müşavirliği, Bakü, Mayıs 2008. s:14
- Anonim (2008b), **Özbekistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri**, T.C. Taşkent Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Taşkent, Mayıs 2008. s:16
- Anonim (2009a), **Kırgızistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ekonomik-Ticari İlişkileri**, T.C. Bişkek Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Bişkek, Mayıs 2009.
- Anonim (2009b), **2008 Yılı Türkmenistan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye İle Ticari ve Ekonomik İlişkileri**, T.C. Aşkabat Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, Aşkabat, Temmuz 2009.
- Benli, A.O. (2008a), **Azerbaycan Cumhuriyeti Ülke Raporu**, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara,
- Benli, A.O. (2008b), **Kazakistan Ülke Profili**, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara,
- Benli, A.O. (2008c), **Kırgızistan Ülke Profili**, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, Ankara,
- Hatipoğlu, T. (2007), **Kazakistan Ülke Profili**, Dış Ticaret Müsteşarlığı, İthalat Genel Müdürlüğü, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/DisTicaretGelistirmeDb/turk%20cumhuriyetleri/sayfa180.doc>, 17.05.2009.
- DPT (1995), Devlet Planlama Teşkilatı, **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Dünyada Küreselleşme ve Bölgesel Entegrasyonlar ve Türkiye İlişkileri Özel İhtisas Komisyon Raporu**, Türkiye - Türk Cumhuriyetleri İlişkileri Raporu Özeti, <http://ekutup.dpt.gov.tr/kuresell/oik471.pdf>, 11.05.2009.
- DTM (2007), T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı Anlaşmalar Genel Müdürlüğü, **Ülke Raporları**, <http://www.musavirlikler.gov.tr>, 12.05.2009.
- FAO (2009), Food and Agriculture Organization of the United Nations, **FAO Country Profiles**, <http://www.fao.org/countryprofiles/default.asp?lang=en>, 14.05.2009.

- IMF (2009), International Monetary Fund, **World Economic Outlook Database**, <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2009/01/weodata/weoselco.aspx?g=2001&sg=All+countries> 18.04.2009.
- TİKA (2007), T.C. Başbakanlık Türk İşbirliği ve Kalkınma İdaresi Başkanlığı, **Ülke Raporları**, www.tika.gov.tr, 12.05.2009.
- Turan, F. (2002), **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticari ve Ekonomik İlişkileri Hakkında Değerlendirme**, DTM Dergisi, Ocak Özel Sayısı.
- TUIK (2009), T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu, Çeşitli Yıllar, www.tuik.gov.tr, 16.05.2009.
- Şekerci, B. (2007), **Azerbaycan Ülke Profili**, Dış Ticaret Müsteşarlığı, İhracat Genel Müdürlüğü, <http://www.dtm.gov.tr/dtmadmin/upload/EAD/DisTicaretGelistirmeDb/turk%20cumhuriyetleri/sayfa165.doc>, 17.05.2009.
- Uludağ İ.ve Mehmedov S. (1992), **Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Gruplarının Sosyo Ekonomik Analizi Türkiye ile İlişkiler**, Ankara, TOBB Yayınları No:249, s.268–269.
- WTO (2009), **World Trade Organization, Country Profiles**, <http://stat.wto.org/CountryProfile/WSDBCountryPFReporter.aspx?Language=E>, 15.04.2009.